

UDK 711.4(497.13 : 497.15)•18/19• : 001.8
Stručni članak
Primitljeno: 15. I. 1992.

Dva metodološka pristupa u obradi povijesti gradskih naselja na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće

DAMIR AGIČIĆ
Filozofski fakultet, Zagreb, Republika Hrvatska

Prikazane su dvije knjige o gradovima u Hrvatskoj i Slavoniji, i u Bosni i Hercegovini na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. Težište je osvrta na metodološkom pristupu autora knjiga s obzirom na povijesni razvoj i različite državne i društvene strukture zemalja o kojima je riječ.

Povijest gradova nepresušna je tema historiografskih istraživanja. Gradovi u svome povijesnom razvoju mogu se proučavati s brojnih aspekata: civilizacijskih, kulturnih, političkih, ekonomskih, arhitektonskih, demografskih i ostalih. U posljednje vrijeme sve veće zanimanje povjesničara izaziva istraživanje demografskog razvoja gradova na određenom području. Među radovima koji proučavaju demografski razvoj gradskih naselja nedavno su se pojavile dvije knjige o gradovima u Hrvatskoj i Slavoniji, odnosno u Bosni i Hercegovini, na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće: *Božena Vranješ-Šoljan*, Stanovništvo gradova Banske Hrvatske na prijelazu stoljeća, Zagreb 1991., i *Iljas Hadžibegović*, Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća, Sarajevo 1991.

U ovome prilogu upozorit ću na metodološke pristupe dvoje autora analizi razvoja gradova u zemljama koje su u određenom povijesnom trenutku pripadale istoj državi, ali su imale bitno drukčiji povijesni razvoj i do 1878. bile u dvjema potpuno različitim državama i društvenim strukturama. Hrvatska i Slavonija bile su od 1527. u sastavu Habsburške Monarhije,¹ s tim da su neki dijelovi bili izravno pod upravom dvora u sastavu Vojne krajine, a Bosna i Hercegovina bile su još od 1463. pod vlašću Turaka.

U svojim istraživanjima razvoja gradova na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće Božena Vranješ-Šoljan i Iljas Hadžibegović koristili su se podacima sta-

¹ Slavonija i dio Hrvatske nalazile su se u drugoj polovici 16. i u 17. stoljeću pod turskom vlašću, ali su odmah poslije odlaska Turaka 1699. izgubile sve institucije koje su oni izgrađivali u stoljeće i pol dugoj vladavini. Muslimansko stanovništvo iselilo se preko Dunava, Save i Une (osim Cazinske krajine).

tističkih ustanova,² izvještajima gradskih i županijskih odnosno kotarskih skupština, te drugim izvorima.³

Božena Vranješ-Šoljan analizirala je popise stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji iz 1890., 1900. i 1910. godine. U Banskoj Hrvatskoj bilo je u to vrijeme 17 naselja s pravnim statusom grada. Od toga su četiri grada (Zagreb, Varaždin, Osijek i Zemun) imala status županije, a ostalih 13 (Senj, Bakar, Karlovac, Petrinja, Sisak, Bjelovar, Koprivnica, Križevci, Brod, Požega, Mitrovica, Petrovaradin i Srijemski Karlovci) potpadali su pod upravu županija, kojih je u drugoj polovici 19. stoljeća bilo osam. Smatrajući da za potpunu analizu nije dovoljno uzeti samo tih 17 službeno označenih gradova, autorica je u svojim razmatranjima u prvom dijelu knjige obuhvatila sva naselja s više od 2000 stanovnika, kojih je 1910. bilo ravno 100, dok je u drugom dijelu knjige ograničila svoje istraživanje samo na 17 gradova i grad Rijeku. U trećem dijelu knjige u analizu su, uz gradove, uključena i naselja s više od 5000 stanovnika. Takvih naselja bilo je 1910. godine 14 (Ogulin, Sušak, Đurđevac, Virje, Đakovo, Dalj, Virovitica, Irig, Indija, Ruma, Stara Pazova, Šid, Vinkovci i Vukovar).

Iljas Hadžibegović koristio se rezultatima četiriju popisa stanovništva Bosne i Hercegovine (1879., 1885., 1895. i 1910.), naglašavajući da je najviše poteškoća imao zbog različitih popisnih principa. Prema popisu iz 1879. u Bosni i Hercegovini bilo je 46 gradova i 27 trgovišta ili trgovačkih općina, a 1910. godine bilo je 66 naselja sa statusom grada. U uvodnoj studiji »Problemski okviri izučavanja bosanskohercegovačkih gradova na razmeđu XIX i XX stoljeća« Hadžibegović je analizirao razvoj tih 66 naselja.

Knjiga Božene Vranješ-Šoljan, osim Predgovora (5–7), Uvoda (9–35), Zaključka (265–272), prilogâ (271–281), pregleda izvora i literature (282–287) i kazalâ (288–296), sastoji se od tri dijela: I. Sastav naselja u sjevernoj Hrvatskoj od 1890. do 1900. i od 1900. do 1910. (37–91); II. Ekonomska struktura stanovništva u gradovima sjeverne Hrvatske od 1900. do 1910. (93–203); III. Socijalno-ekonomski sastav vodećeg sloja

² Zemaljski statistički ured osnovan je u Zagrebu 1875., a u Sarajevu je Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu 1894. osnovala svoje Statističko odjeljenje. Te su ustanove imale glavni zadatak da pripremaju i obavljaju popise stanovništva i sređuju dobivene podatke.

Božena Vranješ-Šoljan koristila se podacima iz *Statističkog godišnjaka kraljevine Hrvatske i Slavonije*, I (1905.), Zagreb 1913.; *Statističkog godišnjaka kraljevine Hrvatske i Slavonije*, II (1906.–1910.), Zagreb 1917.; te publikacije *Političko i sudbeno razdjeljenje kraljevina Hrvatske i Slavonije i Repertorij mjesta po posljednjih popisa godine 1890*, Zagreb 1892.

Iljas Hadžibegović koristio se ovim publikacijama: *Ortschafts- und Bevölkerung-Statistik von Bosnien und der Hercegovina* (Statistika mjesta i pučanstva Bosne i Hercegovine), Sarajevo 1880.; *Ortschafts- und Bevölkerung-Statistik von Bosnien und der Hercegovina nach dem Volkszählungs-Ergebnisse vom 1. Mai 1885* (Statistika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885.), Sarajevo 1886.; *Hauptresultate Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 22. April 1895* (Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895), Sarajevo 1896.; *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910*, Sarajevo 1912.

³ Hadžibegović se posebno često koristio podacima iz lista *Bosnischer Bote*, te iz kalendara i spomenica kulturno-prosvjetnih društava »Gajret«, »Napredak« i »Prosvjeta«.

stanovništva u gradovima i većim naseljima sjeverne Hrvatske na početku 20. stoljeća (205—264).

U uvodnom dijelu autorica je dala pregled znanstvene literature iz područja statistike i povijesne demografije. Istaknula je doprinos nekih starijih statističara (Petra Matkovića, Frana Vrbanića, Milovana Zoričića, Milana Kressera) i suvremenih znanstvenika razvoju povijesne demografije.

U prvom dijelu knjige analizirala je sastav naselja u Hrvatskoj i Slavoniji 1890.—1900. i 1900.—1910. godine. U prvom odjeljku ocrtala je upravno-političku organizaciju naselja u Banskoj Hrvatskoj nakon hrvatsko-ugarske nagodbe. Zatim je prikazala sastav gradova i naselja s više od 2000 stanovnika prema teritorijalnom rasporedu. Izradila je analitičke tablice u kojima se vidi kakav je bio sastav stanovništva hrvatskih gradova i većih naselja 1890.—1900. i 1900.—1910., te razlika u dvadeset godina. Tablice pokazuju da se stanovništvo gradova povećalo za 44,65%. Najveći porast imali su gradovi zagrebačke i požeške županije, a najmanji modruško-riječke i varaždinske. Autorica je zaključila da su upravo veći gradovi bili nositelji urbanizacije, dok su manji gradovi u rubnim županijama imali sporiji rast. Naselja s više od 2000 stanovnika porasla su u navedenom razdoblju za 43,88%. Najveće povećanje i u ovoj kategoriji naselja imala su mjesta u požeškoj županiji, a najmanje u ličko-krbavskoj. Porast stanovništva u navedenom razdoblju bio je veći u gradovima i većim naseljima nego u selima.

U trećem odjeljku Božena Vranješ-Šoljan analizirala je sastav gradova i većih naselja prema opsegu stanovništva. Najprije je dala pojedinačni pregled kretanja stanovništva 1890., 1900. i 1910. u svih 17 gradova i 100 većih naselja, a zatim niz tablica po kategorijama mjesta. Svih 117 naselja obuhvaćenih analizom podijelila je u šest kategorija: naselja od 2001 do 3000 stanovnika, naselja od 3001 do 5000 stanovnika, naselja s 5001—10.000 stanovnika, naselja s 10.001—15.000 stanovnika, naselja s 15.001—25.000 stanovnika, te naselja s više od 25.000 stanovnika. Objasnila je zašto je izišla izvan okvira uobičajene kategorizacije prema kojoj su mjesta s brojem stanovnika od 2000 do 5000 u istoj kategoriji. Naime, u Banskoj Hrvatskoj u tu kategoriju za godinu 1890. ušlo bi 8 gradova i čak 63 veća naselja (od ukupno 71 takvog naselja). Jednako tako, autorica je umjesto uobičajene kategorije naselja od 15.001 do 20.000 stanovnika, u koju ne bi ušlo nijedno naselje, uzela kategoriju od 15.001 do 25.000, u koju je ušao jedan grad (1890. i 1900. bio je to Osijek, a 1910. Zemun).

U četvrtom odjeljku autorica je objasnila kriterije kategorizacije i selekcije naselja u Banskoj Hrvatskoj na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, a u petom odjeljku prikazala je značajke Rijeke i objasnila zašto je i taj grad uključila u svoje istraživanje premda je bio izdvojen iz sastava Banske Hrvatske.

Drugi dio knjige Božene Vranješ-Šoljan posvećen je analizi ekonomske strukture gradova Banske Hrvatske u razdoblju 1900.—1910. godine. U prvom odjeljku prikazala je opću ekonomsku strukturu sjevernohrvatskog prostora 1890.—1900. i 1900.—1910. prema granama privrednih djelatnosti, tzv. »razredima glavnih zanimanja«, kojih je u popisnim statistikama ondašnjeg vremena bilo 11: prvotna produkcija, rudarstvo, obrt i industrija, trgovina i vjeresijstvo, promet, javne službe, obrana, nadničari, kućna služinčad, posebnici i umirovljenici, ostali.

U drugom odjeljku analizirana je ekonomska struktura stanovništva 17 gradova i ostalih naselja u osam županija u razdoblju 1900.—1910. godine. Autorica je najprije prikazala stupanj razlike u ekonomskoj strukturi stanovništva između gradova i ostalih naselja; zatim, ekonomsku strukturu stanovništva gradova i ostalih naselja 1910. godine u apsolutnom broju i u postotku; na kraju, razliku u ekonomskoj strukturi 1900.—1910. godine. Privredne djelatnosti podijelila je u četiri kategorije: 1. prvobitna produkcija; 2. obrt, industrija i rudarstvo; 3. trgovina, vjeresijstvo i promet; 4. ostalo.

Najveći dio knjige (str. 116—199) Božena Vranješ-Šoljan posvetila je pojedinačnoj analizi povijesnog razvoja i ekonomske strukture gradova Banske Hrvatske (zajedno s Rijekom) u razdoblju 1900.—1910. godine. Za svaki grad dala je osnovne podatke o povijesnom razvoju od postanka do početka 20. stoljeća, a zatim analizirala ekonomsku strukturu u navedenom razdoblju. Nakon provedene pojedinačne analize zaključila je da je proces oblikovanja kapitalističke privrede u hrvatskim gradovima tekao sporo, te da je jedan od glavnih negativnih čimbenika koji su uzrokovali spori razvoj bio nedostatak industrije. Hrvatska industrija temeljila se na nekoliko grana, od kojih su najznačajnije bile prerada drveta i poljoprivrednih proizvoda, te se velik dio industrije nalazio izvan gradova. Prema društveno-ekonomskoj strukturi gradovi Banske Hrvatske na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće mogu se svrstati u tri skupine. U prvu ulaze Karlovac, Sisak, Senj i Bakar, gradovi koji su svoj ekonomski prosperitet temeljili na trgovačko-prometnoj djelatnosti. Drugu skupinu čine gradovi koje je autorica uvjetno označila kao industrijsko-obrtnička središta: Zagreb, Rijeka, Osijek, Brod, Koprivnica i Petrinja. Treću skupinu čine obrtnička središta, tj. gradovi koje nije jače zahvatio proces industrijalizacije: Varaždin, Križevci, Bjelovar i Požega. Ni u jednu od navedenih triju skupina autorica nije uvrstila četiri najistočnija hrvatska grada: Mitrovicu, Petrovaradin, Srijemske Karlovce i Zemun.

U trećem dijelu knjige Božena Vranješ-Šoljan analizirala je društveno-ekonomski sastav vodećeg sloja stanovništva u gradovima i većim naseljima (s više od 5000 stanovnika) godine 1910. Najprije je prikazala organizacijski sastav županijskih i gradskih skupština u Banskoj Hrvatskoj na početku 20. stoljeća. Prema županijskim izvještajima iz 1910. godine došla je do podataka o članovima županijskih skupština.⁴ Njih je u osam županija bilo 1090. Tim podacima dodala je i podatke o članovima gradskih skupština Zagreba i Zemuna, kojih je bilo 49 odnosno 30.⁵ U drugom odjeljku autorica je objasnila metodologiju primjene računara u kvantitativno-kvalitativnoj obradi podataka o sastavu županijskih i gradskih skupština 1910. godine. U kompjutor »Hewlett-Packard 2000 E« ubačeni su podaci o 1169 skupština, a kompjutorski program izradio je prof. dr. Stjepan Rodek.

⁴ Za ličko-krbavsku županiju autorica se koristila izvještajem iz 1907., jer je jedino taj izvještaj sadržavao podatke o zanimanju skupština. Podatke o porezu za vele-poreznike u zagrebačkoj županiji uzela je iz izvještaja za 1909. godinu.

⁵ Podatke o članovima gradskih skupština Varaždina, Osijeka i Rijeke autorica nije uspjela pronaći ni u Arhivu Hrvatske u Zagrebu ni u gradskim arhivima tih gradova.

Budući da nije uspjela pronaći podatke o skupštinarima iz 1900. godine, autorica je odustala od planirane usporedbe sastava županijskih i gradskih skupština 1900.—1910., te se ograničila na analizu podataka iz 1910. godine. U posebnom odjeljku usporedila je društveni status, ekonomski status i imovnu strukturu skupštinara prema županijama i gradovima Zagrebu i Zemunu. Zatim je analizirala udio skupštinara iz gradova i većih naselja u ukupnom sastavu županijskih i gradskih skupština. Od 1169 skupštinara njih 427 živjelo je u gradovima ili naseljima s više od 5000 stanovnika. Apsolutno najveći broj skupštinara koji su živjeli u gradu/većem naselju bio je u zagrebačkoj županiji (79 od ukupno 240 skupštinara u toj županiji), a apsolutno najmanji broj bio je u varaždinskoj županiji (samo 9 od ukupno 134). Gradovi i veća naselja privlačili su u većem broju skupštinare iz redova činovništva i plemstva, dok su skupštinari iz svećeničkih redova češće stanovali u manjim mjestima i selima. U daljnjoj analizi autorica je prikazala u kakvu su međusobnom odnosu društvena, ekonomska i imovna obilježja skupštinara s obzirom na to stanuju li u gradovima/većim naseljima ili u manjim mjestima i selima. Na kraju je analizirala i udio svakog pojedinog grada odnosno većeg naselja prema obilježjima skupštinara. U tu svrhu svrstala je gradove i veća naselja u tri skupine. U prvu je ušao Zagreb, u kojem su živjela 82 skupština; u drugoj je 20 mjesta u kojima je prebivalo između 6 i 33 skupština; treću skupinu čini 11 mjesta u kojima je stanovalo do 5 skupština. U prilogu knjige Božena Vranješ-Šoljan dala je nekoliko tablica u kojima je prikazala sastav stanovništva (aktivnog i uzdržavanog) prema 11 statističkih grupa djelatnosti koje postoje u popisima 1890., 1900. i 1910., zatim tablice razlike 1890.—1900., 1900.—1910. i 1890.—1910., te tablice s istim podacima za svih 17 gradova i za 8 županija.

Hadžibegovićeva knjiga drukčije je koncipirana. Nakon uvodne studije, o kojoj će biti riječi u daljnjem tekstu, slijede primjeri razvoja nekoliko bosanskohercegovačkih gradova na prijelazu iz 19. i 20. stoljeće. *Foča* (str. 107—146) uzeta je kao primjer grada koji je u turskom razdoblju bio središte pašaluka, a u austro-ugarskom važno strateško mjesto i vojno uporište prema Crnoj Gori. *Fojnica* (str. 147—180) bila je bivše rudarsko središte koje potkraj 19. stoljeća ekonomski stagnira i propada. *Tuzla* (str. 181—204) primjer je industrijskoga grada koji u vrijeme austro-ugarske uprave doživljava ekonomski i demografski rast. Uz eksploataciju soli i ugljena u tome je gradu značajnu ulogu imala i Prva bosanska fabrika špirita i rafinerija, osnovana 1887./88. godine, te postrojenja za preradu drveta u neposrednoj gradskoj okolini. *Banjaluka* (str. 205—214) bila je treći grad po veličini u Bosni i Hercegovini. Pod austro-ugarskom vladavinom nije se privredno razvijala razmjerno svome značenju i bogatstvu i nije doživjela zapaženiji ekonomski i demografski razvoj. Hadžibegović je Banjaluku uzeo kao primjer grada u kojem se snažno razvijaju radničke ideje i radnički pokret. *Modriča* (str. 215—240) uzeta je kao primjer grada čiji je razvoj bio povezan s poljoprivrednom školom i oglednim dobrom osnovanim 1886. godine. Posljednji primjer koji je Hadžibegović izdvojio između 66 bosanskohercegovačkih gradova i posebno obradio jest *Bugojno* (str. 241—267). To je grad koji nije izrastao iz osmanlijske urbane tradicije, te nema čaršiju ni mahalalu ni apsolutnu mu-

slimansku većinu među gradskim stanovništvom. Bugojno je imalo dvostruko veći priraštaj od prosjeka gradova u Bosni i Hercegovini i bilo je i u socijalnom pogledu više okrenuto budućnosti i novim zanimanjima nego starim obrtima.⁶

I u uvodnim (str. 4) i u zaključnim napomenama (str. 270) Hadžibegović je istaknuo da tim odabirom pojedinačno obrađenih gradova nije imao želju uspostaviti čvršću tipologiju gradova u Bosni i Hercegovini. Njegovi su argumenti zašto je izabrao baš te gradove u određenom elementu dovoljno snažni, ali nije potpuno jasno nije li umjesto nekoga od analiziranih gradova mogao uzeti i neki drugi, te je li trebalo da uzme u obzir i najveći bosanskohercegovački grad (Sarajevo), i najmanji (Ključ), i najstariji itd., ako već nije mogao pojedinačno analizirati svih 66.

Za razliku od Božene Vranješ-Šoljan, koja se u pojedinačnoj analizi gradova Banske Hrvatske držala određene strukture: 1. povijesni razvoj grada, i 2. ekonomska struktura stanovništva toga grada između 1900.—1910., Hadžibegović nema čvrsto strukturiran prikaz razvoja gradova koje je pojedinačno analizirao. On je dao sve statističke podatke koje je prikupio u različitim popisnim i drugim izvještajima, te arhivskim materijalima i onovremenim novinama, časopisima, kalendarima i spomenicima. Osim toga, za neke gradove dao je i prikaze političkoga i kulturnog razvoja.

Opći uvid u razvoj bosanskohercegovačkih gradova na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće Hadžibegović je dao u već spomenutoj uvodnoj studiji. Nakon upute u literaturu i izvore kojima se koristio, objasnio je čimbenike demografskih i drugih promjena u Bosni i Hercegovini nakon okupacije. Okupacijska vlast započela je niz modernizacijskih procesa: gradnju putova i željezničkih pruga, industrijalizaciju, razvoj novčanih ustanova i dr. Znatno se pojačala i urbanizacija, broj gradova neprestano se povećavao, a također i njihova veličina i značenje. Dok je u 66 naselja, koja su na početku 20. stoljeća imala status grada, godine 1879. živjelo 166.619 stanovnika, godine 1910. u tim je naseljima živjelo 278.158 stanovnika, odnosno 67% više.

Hadžibegović smatra da su promjene u društveno-ekonomskoj strukturi stanovništva gradova »najbolji indikator sučeljavanja tradicije i modernizacije na ovom tlu«. Da bi potkrijepio svoju tvrdnju, dao je niz tablica o društvenoj strukturi gradskog stanovništva (društvena struktura bosanskohercegovačkih gradova 1885., agrarno stanovništvo u gradovima 1895.—1910., privredna struktura Bosne i Hercegovine 1907. i 1913., vojska, činovništvo i dr.). Zanimljivo je napomenuti da je u razdoblju 1895.—1910. došlo do povećanja agrarnog stanovništva u bosanskohercegovačkim gradovima za 9%. Dva su razloga tome: 1. nova organizacija gradskih općina 1897., kada su brojna prigradska sela priključena gradovima; 2. prelazak zemljoposjednika (sa ili bez kmetova) u gradove.

Hadžibegović je prikazao i vjersku i etničku strukturu bosanskohercegovačkih gradova, što je Božena Vranješ-Šoljan propustila učiniti za hrvat-

⁶ »U Bugojnu se zbog toga, na pragu XX stoljeća, drukčije mislilo nego u mnogo starijim gradovima koji su se, u svakom pogledu, morali oslobadati tradicije kasabe koja je, naročito u načinu proizvodnje i obrazovanja podmlatka, usporavala procese izrastanja tih naselja u moderne gradove« (I. Hadžibegović, n. dj., 241).

ske i slavonske gradove. Naime, službene statistike Austro-Ugarske nisu poznavale odrednicu »nacionalnost« u popisima stanovništva. Postoje podaci o vjerskoj opredijeljenosti i o materinjem jeziku, ali svako uopćavanje na osnovi njih može dovesti do zaključaka koji nisu znanstveno utemeljeni. Imajući to na umu, Božena Vranješ-Šoljan nije se upuštala u procjene o nacionalnoj strukturi stanovništva gradova Banske Hrvatske.

Hadžibegović je ipak ušao u analizu vjersko-etničkog sastava stanovništva bosanskohercegovačkih gradova. Dao je opći pregled vjerske strukture gradova 1879., 1885., 1895. i 1910., zatim pregled četiriju vjeroispovijesti (muslimanske, pravoslavne, katoličke i židovske) u svakom gradu, tablicu državne pripadnosti i materinjeg jezika stanovništva Sarajeva, Tuzle, Banjaluke i Mostara 1910., pregled doseljenika u bosanskohercegovačke gradove 1885.—1895. i doseljenika u šest okružnih gradova (Sarajevo, Banjaluka, Bihać, Tuzla, Travnik i Mostar) 1885., 1895. i 1910. godine. Gradovi su brzo gubili muslimansku većinu, a povećavao se broj katolika. Godine 1879. u gradovima je živjelo 69,9% muslimanskog, 19,4% pravoslavnog, 10% katoličkog i 2% židovskog stanovništva. Prema posljednjem popisu, iz 1910., broj muslimanskog stanovništva pao je na neznatnu natpolovičnu većinu, 50,3%, dok se broj pripadnika ostalih vjeroispovijesti u gradovima povećao: pravoslavnih na 20,2%, katolika na 24,6% i židova na 4%. Hadžibegović je napomenuo da u te brojke nije uračunao grkokatolike i protestante.

U vrijeme austro-ugarske vladavine bosanskohercegovački gradovi znatno su promijenili i svoj vanjski izgled. Sredstva za modernizaciju gradskih objekata osiguravana su iz više izvora, najviše od samih građana, ali i iz budžeta državnih i vojnih vlasti, te iz fondova vjerskih ustanova i zajednica. Hadžibegović je opisao neke građevinske pothvate u Sarajevu, Mostaru i drugim mjestima u Bosni i Hercegovini.

Posljednju cjelinu Hadžibegovićeve uvodne studije čini odjeljak o pismenosti, školstvu i kulturnim društvima u gradovima Bosne i Hercegovine na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće.

Obje knjige obogaćene su i slikovnim materijalom, onovremenim razglednicama gradova, a knjiga Božene Vranješ-Šoljan sadrži i nekoliko grafika i karata koji plastičnije prikazuju brojčane pokazatelje.

Prikazane knjige, a posebno knjiga Božene Vranješ-Šoljan, važan su doprinos razvoju metodologije proučavanja povijesti gradskih naselja na prostorima bivše Jugoslavije. Posebno je vrijedan doprinos Božene Vranješ-Šoljan uvođenju primjene računarske tehnike u kvantitativnu povijesnu analizu sastava vodećeg sloja stanovništva u gradovima i većim naseljima Hrvatske i Slavonije. Kao u svakom pionirskom radu, a obje knjige to jesu, i u prikazanim knjigama autori su, tražeći nove metodološke postupke, učinili i neke propuste. Na neke od njih ukazao sam, ali smatram da zbog njih knjige o stanovništvu gradova Banske Hrvatske, odnosno o gradovima u Bosni i Hercegovini, na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, ne gube na vrijednosti, i da će rezultati koje nam te knjige donose biti poticaj za slična znanstvena istraživanja povijesti gradova i ostalih naselja u nekom drugom vremenskom razdoblju ili na nekom drugom prostoru.

SUMMARY

TWO METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE HISTORY
OF URBAN SETTLEMENTS AT THE TURN OF THE 19TH CENTURY

Two books about cities in Croatia-Slavonia and Bosnia-Herzegovina at the turn of the century are presented. The focus of the presentation is on methodological approaches of the authors, since they deal with different state and societal structures as well as different historical development of the lands they study.